worden helder onder woorden gebracht. Maar het betoog schiet tekort in het schetsen van nieuwe technologie als uitdaging. Het probleem is niet zozeer dat de beschreven ontwikkelingen niet kloppen, maar dat ze minder eenduidig zijn dan Dickson doet voorkomen. Het is niet verhelderend om ontwikkelingen rond biotechnologie, kernenergie of informatica louter als onderdeel van dezelfde beweging te analyseren. Wat betreft de invloed van technologie op arbeid treedt tegelijk verhoging en verlaging van de kwaliteit van de arbeid op. De moderne informatietechnologie maakt inderdaad panoptische strategieën van continue en gedetailleerde controle op tot nu toe ongehoorde schaal mogelijk. Maar de hoeveelheid opgehoopte informatie leidt ook tot nieuwe ondoorzichtigheid en tot nieuwe speelruimte en verzetsmogelijkheden. De functie van een kritische analyse is aanknopingspunten voor een veranderingsstrategie in de geanalyseerde ontwikkelingen zelf aan te geven. Zonder dat levert de analyse uiteindelijk eerder een bijdrage aan het verbreiden van de door Dickson gelaakte defaitistische houding, dan een uitweg uit de problemen, die werkelijk dringend genoeg zijn voor enig creatief inzicht.

Signalement

Op sterven na dood

Chunglin Kwa

Signalement van: Petran Kockelkoren (red.), *Boven de groene zoden.* Jan van Arkel, Utrecht 1990.

Boven de groene zoden is een bundel van zeven natuurfilosofische artikelen, bewerkingen van voordrachten voor het KIVI, de beroepsvereniging van ingenieurs; de auteurs, Pieter Tijmes, Reginald Luijf en Petran Kockelkoren (de laatste tevens samensteller) zijn alledrie werkzaam aan de Universiteit van Twente in het kader van de afstudeerrichting milieufilosofie.

Kockelkoren stelt zich blijkens het laatste artikel van de bundel ten doel "een meer ideale natuur-cultuur verhouding" te schetsen. Eerst wil hij de natuur tot spreken krijgen, althans de expressie van de natuur leren verstaan. Kockelkoren brengt daartoe een aantal lijnen uit de hermeneutiek vanaf Dilthey en uit de filosofische antropologie van Scheler en Gehlen bij elkaar. Aan Dilthey ontleent hij de principiële mogelijkheid van niettalige vormen van hermeneutiek, aan Plessner de mogelijkheid om de verschillende ervaringshorizonten van dieren en van de mens te beschrijven. Kockelkoren wil dan verder gaan waar de genoemde auteurs stopten en tot een "grammatica van plantaardige en dierlijke uitdrukkingsvormen" komen. (p. 135) Dat dient het doel van de "hereniging van natuur en cultuur". (p. 141) Van de mens uit gezien betekent dat vooral een herstel van de lichamelijkheid die in de op taligheid gebaseerde cultuur ondervoed is geraakt. In dit verband polemiseert Kockelkoren tegen een hermeneutiek die talig is gericht, zoals die van Gadamer en, recent nog, van Ilse Bulhof. Daar gaat hij een beetje te ver in. Als Kockelkoren zijn inzichten over hoe de band met de natuur te herstellen wil overbrengen, zal hij zich in de meeste gevallen toch talig moeten uitdrukken. In dit artikel maakt hij zelfs gebruik van de metafoor 'grammatica', die aan het domein van de taal zelf ontleend is!

De wens om zich van de taal te bevrijden completeert Kockelkoren in een ander artikel met een poging ook onder de geschiedenis uit te komen. Daarvoor moet hij overigens wel bij een talig cultuurprodukt te rade: de mythe, die volgens hem "de ordeningspatronen van de gevoelens" aanreikt. Langs die weg wil hij een "inherente logica van het gevoel" ontwikkelen. Gevoel en lichamelijkheid

maken kennelijk de kern van Kockelkorens project uit. Nu kunnen gevoelens, net als emoties en ervaringen, heel goed historisch en contextueel gesitueerd worden. (1) Maar dat lijkt niet Kockelkorens bedoeling, die op dit punt de beperkingen van de filosofische antropologie zonder problemen aanvaardt. Toch ontkomt ook hij niet aan de historische dimensie van de mythe, met name als hij op zoek wil naar garanties tegen een nazi-exploitatie van de mythe.

Kockelkorens artikelen zijn beknopt en programmatisch, maar ze snijden veel aan dat de moeite waard is en zijn daarmee de beste van de bundel. De overige stukken ontsnappen niet aan een 'vroeger was alles beter'-gevoel, ook al ontkennen de auteurs nostalgisch te zijn. Reginald Luijf zegt in zijn bijdrage 'De technologische vervluchtiging van de werkelijkheid' dat de ontwikkeling van de technologie leidt tot een werkelijkheidsverlies. Wat dat is wordt geïllustreerd met Victor Hugo's beschrijving van waarneming vanuit een trein: "de bloemen aan de rand van de weg zijn geen bloemen meer, maar kleurvlekken of beter gezegd rode of witte strepen." (p. 96)

In 'De karige natuur als sociale constructie' stelt Pieter Tijmes, parallel aan Hans Achterhuis, dat de milieuproblemen het gevolg zijn van de tegenwoordig aanvaarde gedachte dat de behoeften van de mens onbeperkt zijn. Hierdoor wordt een mechanisme van niet-ophoudende groei in beweging gezet ter bestrijding van een principieel nooit te lenigen schaarste. Het idee dat er sprake is van schaarste wordt volgens Tijmes, die hier aansluit bij René Girard en Paul Dumouchel, veroorzaakt door de begeerte, die niet meer door religie, verbod en rite in bedwang wordt gehouden. In de moderne maatschappij heeft de kapitalistische markteconomie de functie van de religie overgenomen om de jaloerse begeerte en het daaruit voortvloeiende geweld te beteugelen. Schaarste is gaan functioneren als een aansporing om de handen uit de mouwen te steken. Dat werkt uitstekend maar gaat dus ten koste van de natuur. De redenering van Tijmes is dat als het fenomeen van een karige natuur geen essentieel gegeven is, maar een sociale constructie binnen het raam van de markteconomie, er in principe een andere sociale constructie mogelijk is, waarin de natuur niet als karig maar als overvloeiend van "melk en honing" (p. 53) verschijnt. Onmiddellijk stuiten we dan volgens hem echter op een geweldige beperking. Achter elke sociale constructie van de natuur verbergt zich namelijk een essentieel menselijk substraat van begeerte en geweld. Daarmee omarmt Tijmes een wel heel reductionistische theorie over de oorsprong van de menselijke cultuur. (2) Als we het geweld het hoofd willen bieden lijkt een religieuze levenswijze toch het enige alternatief voor de markteconomie. Tijmes rept niet over de herinvoering van (van buiten komende) verboden, maar wil wel "solidaire mensen die hun begeerte hebben gekortwiekt" - voor hen schenkt de natuur voldoende. (p. 53) De oplossing van het milieuprobleem ligt in "moderne vormen van ascese". (p. 118) Tijmes vermeldt niet wie die ascese zou moeten preken.

De theorie van de mimetische begeerte schiet niet alleen tekort als oorsprongstheorie over de menselijke cultuur, maar ook als sociale theorie over de moderne samenleving. Alsof je in de sociologie alles zou kunnen reduceren tot het verschijnsel 'keeping up with the Joneses', de wens een minstens even grote auto als de buren te bezitten. Ook binnen het beperktere terrein van de sociologie van de consumptie schiet deze theorie al tekort. In de hedendaagse con-

1 Zie onder andere N. Elias, *Het civilisatieproces*. Utrecht 1982.

2 Zie Jozef Keulartz, 'Wie niet horen wil moet voelen. De schandalige filosofie van René Girard' in: *De Groene Amsterdammer*, 6 maart 1991.

sumptie en mode is distinctie een minstens even grote rationaliteit geworden als imitatie. Bovendien zijn patronen in distinctie en imitatie in belangrijke mate los van sociale status en macht gaan functioneren. Zij sijpelen even gemakkelijk naar boven als naar beneden. Culturele tekens zijn gedemocratiseerd, ze verwijzen steeds minder naar een voorgegeven sociale identiteit en steeds meer naar een individualiteit. (3) Het fenomeen van de 'bewuste consument' (al dan niet ascetisch) is grotendeels een produkt van deze ontwikkeling van een individualistische levensstijl. Misschien is dat voldoende reden om voor een verklaring van economische groei om te zien naar andere determinanten dan de jaloerse begeerte alleen.

Tenslotte zij opgemerkt dat voor Tijmes de natuur alleen nog verschijnt als decor van de sociale betrekkingen tussen mensen van de zucht naar bevrediging van begeerte en leniging van schaarste. Begrippen als milieu en vervuiling worden niet geproblematiseerd. Een groter contrast met de artikelen van Kockelkoren is daarom bijna niet denkbaar.

3 C. Delhaye, 'Geschiedenis van de mode' in: *De Gids*, april 1990.